

کارگاه برنامه‌ریزی فضایی؛ چارچوب نظری و عملی تهیه برنامه‌های آمایش سرزمین

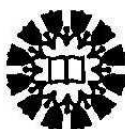
دکتر حسن اسماعیل زاده

دکتر اسد فریدی

دکتر مهدی ایمان

تهران

۱۳۹۸

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: اسماعیل زاده، حسن، ۱۳۵۸-

عنوان و نام پدیدآور: کارگاه برنامه ریزی فضایی: چارچوب نظری و عملی تهیه برنامه های آمایش سرزمین / حسن اسماعیل زاده، امین فرجی، مهدی علیان.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: هجده، ۴۹۴ ص.: مصور (برخی رنگی)، جدول، نقشه.

فروست: «سمت»: ۲۳۲۰. جغرافیا؛ ۱۳۴.

شابک: ۸-۱۹۹۱-۶۰۰-۹۷۸-۶۰۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Hassan Esmailzadeh, Amin Faraji, Mehdi Alian. Spatial Planning Workshop: Theoretical and Practical Framework for Spatial Plans. یادداشت: کتابنامه.

موضوع: آمایش سرزمین — ایران، ایران — Reclamation of Land.

موضوع: آمایش سرزمین، Reclamation of Land.

موضوع: سیستم های اطلاعات جغرافیایی — ایران، ایران — Geographic Information Systems.

موضوع: سیستم های اطلاعات جغرافیایی، Geographic Information Systems.

موضوع: ایران منطقه ای — ایران، ایران — Regional Planning.

موضوع: توسعه پایدار — ایران، ایران — Sustainable Development.

شناسه افزوده: فرجی، امین، ۳۶۵-

شناسه افزوده: علیان، مهدی، ۱۳۶-

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.

The Organization for Researching and Compos. University Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development in the Humanities.

رده بندی کنگره: ۱۳۹۸ ۲ ک ۵ الف ۳۹۵ HT

رده بندی دیویی: ۳۰۷/۱۲۰۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۶۱۰۵۴۴۹

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

کارگاه برنامه ریزی فضایی: چارچوب نظری و عملی تهیه برنامه های آمایش سرزمین دکتر حسن اسماعیل زاده (عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی)، دکتر امین فرجی (عضو

هیئت علمی دانشگاه تهران) و دکتر مهدی علیان

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ و صحافی: چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور

قیمت: ۶۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل

توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

@sazman samt

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	پیشگفتار
	بخش اول: مفاهیم و بنیادهای نظری
۵	فصل اول: آمایش سرزمین، مفاهیم و دیدگاههای نظری
۵	مقدمه
۶	مروری بر مشکلات آمایش سرزمین
۸	خاستگاه آمایش سرزمین و آمایش منطقه‌ای
۱۱	مطالعات آمایش سرزمین در ایران
۱۸	مفاهیم و اصطلاحات
۱۸	برنامه
۱۹	سیاست
۲۱	راهبرد (استراتژی)
۲۳	طرح
۲۳	پروژه/ فعالیت
۲۴	برنامه‌ریزی
۲۵	منطقه
۲۷	برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۲۸	فضا
۳۲	برنامه‌ریزی فضایی
۳۵	برنامه‌ریزی فضایی راهبردی
۳۸	برنامه‌ریزی فضایی راهبردی یا برنامه‌ریزی راهبردی فضایی؟
۴۰	ساختار و سازمان فضایی
۴۲	آمایش سرزمین
۴۵	آمایش منطقه‌ای

۴۸	آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی فضایی
۴۹	مکاتب فکری اثرگذار بر برنامه‌ریزی فضایی
۴۹	اثبات‌گرایی در تفکر فضایی
۵۰	ساختارگرایی در تفکر فضایی
۵۲	پساساختارگرایی در تفکر فضایی
۵۲	پست‌مدرنیسم در تفکر فضایی
۵۴	پارادایم انتقادی (زمینه‌گرا) در تفکر فضایی
۵۵	جمع‌بندی سنت‌های فکری اثرگذار بر برنامه‌ریزی فضایی
۵۷	دیدگاه‌های نظری درباره آمایش سرزمین
۶۰	رویکردهای نوکلاسیک و منطقه‌گرایی
۶۲	نظریه‌های کینزی و منطقه‌گرایی
۶۴	نظریه‌های ساختار و تغییرات موقت
۶۷	مارکسیسم - اقتصاد سیاسی رادیکال؛ جغرافیای تاریخی توسعه نامتوازن
۶۸	نظریه‌های نوکلاسیک - گسترش یافته؛ نظریه رشد درون‌زا
۶۹	پساتوسعه‌گرایی
۷۲	نوآوری، دانش، یادگیری و منطقه‌گرایی
۷۳	اقتصاد جغرافیایی
۷۴	مزیت‌های رقابتی و خوشه‌ها
۷۶	توسعه پایدار
۷۹	رویکرد نهادگرایی و ابعاد اقتصادی - اجتماعی از سطح منطقه‌ای
۸۲	جمع‌بندی

بخش دوم: بررسی وضع موجود منطقه

۸۵	فصل دوم: مطالعات حوزه نفوذ
۸۵	مقدمه
۸۵	حوزه نفوذ
۸۶	روش‌های تعیین حوزه نفوذ

۹۲	فصل سوم: مطالعات طبیعی و جغرافیایی منطقه
۹۲	مقدمه
۹۳	تحلیل موقعیت منطقه (موقعیت نسبی و موقعیت ریاضی)
۹۳	تحلیل وضعیت اقلیمی
۹۳	جریان‌های هوایی و سیستم‌های مؤثر بر منطقه

۹۴	بارش
۹۴	رطوبت
۹۴	دما
۹۵	ساعات آفتابی و ابری
۹۵	روزهای یخبندان
۹۵	تحلیل تبخیر و تعرق
۹۶	باد
۹۸	تعیین اقلیم منطقه
۹۸	تحلیل توپوگرافی (شیب و طبقات ارتفاعی)
۱۰۰	تحلیل زمین شناسی و منابع معدنی
۱۰۳	تحلیل منابع آب سطحی و زیرزمینی
۱۰۴	تحلیل پوشش گیاهی
۱۰۴	تحلیل آسیب های طبیعی منطقه
۱۰۶	تحلیل محیط زیست منطقه
۱۰۸	شناسایی منابع اکولوژیکی
۱۰۸	تجزیه و تحلیل و جمع بندی داده ها
۱۱۰	ارزیابی توان اکولوژیکی منطقه (ارزانی و منطقه بند سرزمین)
۱۱۰	مدل اکولوژیکی کاربری جنگل داری
۱۱۳	مدل اکولوژیکی کاربری های کشاورزی و مرتع داری
۱۱۴	مدل اکولوژیکی آبی پرووری
۱۱۵	مدل اکولوژیکی حفاظت از محیط زیست
۱۱۵	مدل اکولوژیکی گردشگری
۱۱۵	مدل اکولوژیکی توسعه شهری، روستایی و صنعتی
۱۱۷	برآورد ظرفیت قابل تحمل یا ظرفیت برد سرزمین از نظر پذیرش میراث فرهنگی
۱۲۰	ارزش گذاری خدمات اکوسیستم
۱۲۸	شبکه اکولوژیکی
۱۲۹	جمع بندی
۱۳۰	فصل چهارم: مطالعات تاریخی منطقه
۱۳۰	مقدمه
۱۳۱	نگاه تاریخی به سیمای تحولات سرزمین در ایران
۱۳۷	سازو کارهای شکل دهنده (اولیه) جهانی
۱۳۸	سازو کارهای شکل دهنده (اولیه) ملی

۱۴۱	سازوکارهای شکل دهنده (اولیه) منطقه‌ای
۱۴۵	سازوکارهای تشدید کننده (ثانویه)
۱۴۶	روش تحقیق تاریخی
۱۴۶	چارچوب و هدف مطالعه
۱۴۷	روش مطالعه
۱۴۹	خروجی مورد انتظار
۱۵۰	جمع‌بندی
۱۵۴	فصل پنجم: مطالعات جمعیتی، اجتماعی و فرهنگی
۱۵۴	مقدمه
۱۵۷	بررسی روند رشد جمعیت منطقه در دهه‌های گذشته
۱۵۸	بررسی وضعیت توزیع پراکندگی جمعیت منطقه بر حسب اندازه گروه‌های جمعیتی، ...
۱۶۰	بررسی تراکم جمعیت در سطح منطقه
۱۶۱	بررسی وضعیت سوادآموزش در منطقه
۱۶۲	بررسی جگه‌نگی و لایه‌بندی‌های درون و برون منطقه‌ای جمعیت
۱۶۴	بررسی نظام شهرنشینی منطقه
۱۷۱	بررسی روند شهرنشینی منطقه و جایگاه آن در کشور
۱۷۳	رتبه‌بندی شهرها بر اساس سلسله‌مراتب خدمات‌رسانی
۱۷۶	بررسی نظام روستانشینی و عشایری منطقه
۱۷۶	بررسی روند روستانشینی منطقه و جایگاه آن در کشور
۱۷۸	بررسی روند عشایرنشینی منطقه و جایگاه آن در کشور
۱۷۹	مطالعات اجتماعی و فرهنگی
۱۸۰	تحلیل وضعیت فرهنگی منطقه
۱۸۴	تحلیل پیشینه فرهنگی منطقه
۱۸۵	ویژگی‌های فرهنگی کنونی منطقه
۱۸۷	تعیین موانع یا عوامل فرهنگی پیش‌برنده توسعه منطقه
۱۸۷	سرمایه اجتماعی در منطقه
۱۹۸	فصل ششم: مطالعات اقتصادی و زیربنایی
۱۹۸	مقدمه
۱۹۹	بررسی ویژگی‌های اقتصادی منطقه
۲۰۰	بررسی روند تحولات جمعیت فعال و غیر فعال اقتصادی در منطقه
۲۰۱	بررسی روند تحولات وضعیت اشتغال منطقه

۲۰۲	بررسی روند تحولات بیکاری در منطقه
۲۰۳	بررسی بهره‌وری نیروی انسانی در منطقه
۲۰۴	شناسایی و بررسی فعالیت‌های پایه و تبعی بر اساس اشتغال در مراکز سکونتگاهی منطقه
۲۰۷	بررسی زمینه‌های فعالیت اقتصادی برحسب بخش‌های اصلی در منطقه
۲۰۷	ساختار صنعتی و معدنی منطقه
۲۳۰	ساختار کشاورزی منطقه
۲۴۰	ساختار خدمات منطقه
۲۵۱	بررسی پیوندهای درون‌بخشی و بین بخشی در اقتصاد منطقه
۲۵۶	رقابت پذیری منطقه‌ای
۲۶۲	بررسی ویژگی‌های زیربنایی
۲۶۲	شبکه ارتباطات منطقه
۲۶۹	شبکه حمل و نقل
۲۸۰	شبکه انرژی
۲۸۸	فعالیت‌های استحصال و شبکه انتقال آب
۲۹۱	تحلیل عرصه‌های فعالیت صنعتی
۲۹۱	اقتصاد شهری
۲۹۹	اقتصاد روستایی
۳۰۶	اقتصاد نواحی خاص
۳۱۱	بررسی اقتصاد کلان منطقه و جایگاه آن در سطح ملی در پنج سال گذشته
۳۱۲	تولید ناخالص داخلی
۳۱۶	درآمد
۳۱۸	هزینه و درآمد خانوار
۳۲۲	تأمین منابع مالی
۳۲۳	بررسی سازمان فضایی: فعالیت‌ها
۳۲۵	بررسی سازمان فضایی بخش‌های اصلی (کشاورزی، صنایع، خدمات)
۳۳۸	تعیین میزان تناسب یا تعادل فعالیت‌ها با فضا
۳۴۰	جمع‌بندی
۳۴۴	فصل هفتم: مطالعات سیاسی و نهادی
۳۴۴	مقدمه
۳۵۱	بررسی ارتباطات و شبکه‌های مدنی
۳۵۴	بررسی ارتباطات سیاسی - اجتماعی منطقه
۳۵۶	بررسی جایگاه اشخاص مؤثر در روابط و پدیده‌های سیاسی - اجتماعی

۳۵۸	بررسی تأثیر ارتباط نهادهای غیر دولتی بر دولت
۳۶۱	پیوند دولت - ملت
۳۶۲	تحلیل سطح مشارکت سیاسی آحاد و طبقات اجتماعی در انتخابات
۳۶۳	تحلیل قانون گرایي و احترام به قانون در طبقات اجتماعی
۳۶۴	بررسی رضایتمندی عمومی و نهادهای مردمی از عملکرد و تصمیمات سیاسی - اداری
۳۶۶	تحلیل هم گرایی و واگرایی (تنوع قومی و مذهبی)
۳۶۸	فصل هشتم: بررسی پیوندهای اصلی بین سکونتگاه‌ها
۳۶۸	مقدمه
۳۷۲	پیوندهای فیزیکی
۳۷۳	پیوندهای فیزیکی فراملی منطقه
۳۷۴	پیوندهای فیزیکی منطقه‌ای
۳۷۵	پیوندهای فیزیکی روستا منطقه‌ای
۳۷۷	پیوندهای اقتصادی
۳۸۱	جریان مواد خام و بالاها
۳۸۲	پیوندهای تولیدی
۳۸۷	جریان‌های درآمد و سرمایه
۳۸۹	پیوندهای جمعیتی
۳۹۰	پیوندهای اجتماعی و فرهنگی
۳۹۲	پیوندهای خدماتی
۳۹۵	پیوندهای فناورانه
۴۰۲	بخش سوم: برنامه‌ریزی و سیاست گذاری
۴۰۲	فصل نهم: آینده پژوهی منطقه‌ای
۴۰۲	مبانی و مفاهیم آینده پژوهی
۴۰۷	سطوح جغرافیایی آینده نگاری
۴۱۰	اهداف آینده پژوهی در آمایش سرزمین و آمایش منطقه‌ای
۴۱۰	روش‌ها و فنون آینده نگاری منطقه‌ای
۴۱۱	روش دلفی
۴۱۳	روش ماتریس اثرات متقاطع
۴۱۵	سناریو نویسی
۴۲۱	تحلیل لایه‌ای علت‌ها

۴۲۲	مدل متساویات
۴۲۷	مدل پستل
۴۲۹	آینده‌نگاری منطقه‌ای در برنامه‌های آمایش منطقه‌ای
۴۳۱	تدوین چشم‌انداز و طراحی سناریوهای توسعه فضایی منطقه‌ای
۴۴۳	تدوین طرح آمایش منطقه
۴۴۵	تدوین برنامه آمایش منطقه
۴۵۰	نظام مدیریت و پایش آمایش منطقه
۴۶۱	پیوست‌ها
۴۶۱	جهت‌گیری‌ها - ملی آمایش سرزمین
۴۷۱	منابع

پیشگفتار

در میانه قرن بیستم، هم‌زمان با ورود چارچوب‌های راهبردی و چشم‌اندازهای قلمروی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای، فرایند برنامه‌ریزی در جهت تدبیر، اندیشه و کارایی بیشتر، تحت لوای دو مفهوم فضایی و راهبردی رواج یافت و برنامه‌ریزی فضایی راهبردی به منزله برنامه‌ریزی‌ای بلندمدت برای توسعه زمین، در عرصه‌های علمی و عملی پذیرفته شد. بدین سبب پیوستن برنامه‌ریزی راهبردی به برنامه‌ریزی فضایی، پاسخی شایسته به عدم کارایی و مشکلات برنامه‌ریزی سنتی، در مواجهه با پویایی‌های محیط مورد برنامه‌ریزی بود. این تحولات در فرایند برنامه‌ریزی منطقه‌ای، که با تمرکز بر روابط فضایی سرزمین و با نگاهی راهبردی توأم بود، راه و روشی مؤثر از یکپارچه‌سازی سیاست‌های اقتصادی، زیست‌محیطی، فرهنگی و اجتماعی را درباره تأثیر فضایی و مکانی نشان می‌داد که در همه سطوح ملی، منطقه‌ای، شهری و محلی تحولی بنیادین را در پارادایم غالب برنامه‌ریزی به وجود آورد. این رهیافت با گسترش متون علمی و آراء محققان و نظریه‌پردازان برنامه‌ریزی، به شکل نظریه برنامه‌ریزی تکامل یافت، تا آنجا که امروزه به مثابه پارادایم مسلط برنامه‌ریزی به کار می‌رود.

این تغییر پارادایم در ادبیات علمی کشور ایران با عنوان آمایش سرزمین مصطلح شد. محققان با بهره‌گیری از علم آمایش سرزمین، تفکری را زیر سؤال بردند که در ایران رفته‌رفته به هشتاد سالگی خود می‌رسید؛ حال آنکه با روندهایی که داشت از دیدگاهی توسعه‌یازمانده بود. تفکری که طی سالیان گذشته با وجود بهره‌گیری از منابع فراوان متنوع محیطی و تجارب زیستی پایدار چندین هزارساله، نتوانست برای مسئله توسعه‌نیافتگی، عدم توازن منطقه‌ای، ناپایداری، تمرکزگرایی و قطبی‌شدن قلمرو کشور راه‌حلی بیابد. این تفکر با کژاندیشی خود به کژکارکردی مدیریت توسعه منطقه‌ای منجر شد و سبب به وجود آمدن عدم تعادل‌های منطقه‌ای شد که آن نیز به نوبه خود مشکلات جدی از قبیل تراکم‌های جمعیتی فراتر از ظرفیت‌های محیطی در کلان‌شهرها، آلودگی‌های زیست‌محیطی، پیامدهای تغییر اقلیم،

کمبود منابع آب و بسیاری از مسائل و مشکلات اجتماعی و اقتصادی را در کشور به همراه آورد. بر همین اساس ضروری است به شیوه برنامه‌ریزی مبتنی بر آمایش برای توسعه منطقه‌ای کشور توجه کنیم.

درواقع هدف آمایش سرزمین توزیع بهینه جمعیت و فعالیت در سرزمین است به گونه‌ای که هر منطقه متناسب با ظرفیت‌ها، نیازها و موقعیت خود، از سطح مقبولی از توسعه برخوردار باشد و با توجه به توان و ظرفیت محیطی و اقتصادی خود جمعیت داشته باشد. به بیان ساده‌تر، هدف کلی در علم آمایش سرزمین، سازمان‌دهی فضا به منظور بهره‌وری از سرزمین در چارچوب منابع و منافع ملی است. با استفاده از این دانش راهکارهای مناسبی برای تحقق توسعه متوازن، همه‌جانبه و پایدار در سطح سرزمین ارائه می‌شود. برنامه‌ریزی آمایشی از کنش متقابل و جماع دیدگاه‌های اقتصادی، جامعه‌شناسی و جغرافیایی، با تأکید فراوان بر عوامل نرم (تعاملات و برهم‌کنش در غیرطبیعی مانند عوامل اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و الگوهای حکمروایی) شکل می‌گیرد. ویژگی اصلی این برنامه‌ریزی چندمنظمی و کلان‌نگر بودن در سطح منطقه‌ای برنامه‌ریزی است.

البته نباید توقع داشت که با به‌پایان رسیدن و اجرای طرح‌های آمایش سرزمین تمامی مشکلات کشور و عدم تعادل‌های منطقه‌ای حل شود. اما گذار از مشکلات فعلی و چشم‌اندازی که با روندهای کنونی پیش روی کشور خواهد بود و در نيل به توسعه متوازن و متعادل منطقه‌ای در گرو راهبردها و برایندهای منتج از برنامه‌های آمایش سرزمین در مقیاس ملی و منطقه‌ای است. از آنجا که کارکردهای آمایشی هر منطقه از محیط طبیعی، ساختارهای فعالیت و نظام استقرار آن منطقه با تأکید بر تعاملات و برهم‌کنش‌های غیرطبیعی مانند عوامل اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و الگوهای حکمروایی آن منطقه نشئت می‌گیرد و نظام عملکردی آن منطقه را شکل می‌دهد، توجه به آن در فرایند توسعه یک منطقه انکارناپذیر است. بنابراین هر منطقه نیازمند توسعه‌ای است که با کمک برنامه‌های آمایش منطقه‌ای و با تأکید بر ظرفیت‌ها و نهادهای بومی، به دست می‌آید و به توانمندسازی و مقتدرسازی جوامع کمک می‌کند.

در همین راستا نوشتار حاضر ضمن پایبندی به شرح خدمات مطالعات برنامه‌های آمایش، بنیان‌های نظری و مدل‌های کاربردی در فرایند تهیه برنامه‌های آمایش منطقه‌ای را تشریح می‌کند. ساختار کتاب در قالب سه بخش و نه فصل تنظیم شده است. در بخش اول سعی کردیم مفاهیم، بنیادها و دیدگاه‌های نظری آمایش سرزمین را در حد نیاز مخاطبان تشریح کنیم. در بخش دوم به بررسی وضع موجود یک منطقه پرداختیم. در این بخش، بررسی

طرح‌های فرادست و تعیین حوزه نفوذ، مطالعات طبیعی و جغرافیایی، مطالعات تاریخی، مطالعات جمعیتی، مطالعات اقتصادی و زیربنایی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، مطالعات سیاسی و نهادی و در نهایت بررسی پیوندهای بین سکونتگاهی در قالب فصول مجزا و به‌مثابه راهنمایی برای بررسی وضعیت منطقه در هر یک از این حوزه‌ها تدوین شده است. در بخش سوم با عنوان برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری، ضمن تشریح فرایند آینده‌نگاری و چشم‌اندازسازی توسعه منطقه‌ای، به نظام مدیریت و پایش برنامه‌های آمایش منطقه‌ای نیز پرداخته شده است. در پیوست‌ها نیز آخرین مصوبه شورای عالی آمایش سرزمین درباره جهت‌گیری‌های ملی آمایش سرزمین آمده است. مطالب کتاب با در نظر گرفتن برنامه‌های آمایش منطقه‌ای و ساختار آن‌ها و با توجه به بنیادهای متداول و مرسوم در این حوزه گردآوری، تنظیم، تدوین و ساختاربندی شده است. امید است این کتاب برای دانشجویان رشته‌های جغرافیا، برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، آمایش سرزمین، شهرسازی، محیط زیست و علوم محیطی، اقتصاد منطقه‌ای، منابع طبیعی و کشاورزی و همچنین کارشناسان و مجریان امور، که به نوعی با برنامه‌ریزی آمایش سرزمین و آمایش منطقه‌ای ارتباط دارند، مؤثر باشد. بدون تردید ایرادهای روشی یا محتوایی این اثر با آراء و انتقادات ارزشمند صاحب‌ان‌الرأی، متخصصان، صاحبان حرفه، سیاست‌گذاران و خوانندگان، هم در عرصه دانشگاهی و هم در عرصه اجرا، می‌تواند مرتفع شود. از این نظر، نگارندگان از آراء و نقدهای خوانندگان این اثر استقبال خواهند کرد و در راستای تکمیل این نوشتار از آن‌ها بهره خواهند برد. در پایان نگارندگان بر خود لازم می‌دانند از زحمات و پراستار محترم، سرکار خانم نوبی و سازمان «سمت» در تدوین و انتشار این کتاب تقدیر و تشکر کنند که اگر زحمات و همکاری آن‌ها در مراحل مختلف نبود، این اثر به صورت طبع آراسته نمی‌گردید.

نگارندگان

زمستان ۱۳۹۸